

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Ренат Швець, Софія Бриль

Я МАВ ЩАСТЯ СПІЛКУВАТИСЯ З ВЕЛЕТНЯМИ ДУХУ.¹

Частина I

Молоді роки

Дитинство у повоєнному Києві

В. Д.²: Шановний пане Леоніде, ми щиро вдячні за вашу згоду поспілкуватись. Ця розмова стане частиною циклу інтерв'ю, присвячених феноменові «Філософської думки» кінця 1980-х – початку 1990-х років і його сприйняттю різними людьми, які співпрацювали тоді з цим журналом. Деякими спогадами вже поділилася Наталія Вяткіна у великому інтерв'ю³. Також відбулася змістовна розмова зі Світланою Іващенко, багатолітньою редакторкою «Філософської думки»⁴. Наразі ж ми спробуємо відтворити шляхи, що свого часу привели вас у коло цього журналу, цілісну картину епохи, відображеної у вашому досвіді, а також поміркувати про те, яким чином події тих часів вплинули на сьогодення української філософської спільноти.

Оскільки Студентське товариство усної історії філософії цікавиться широким контекстом філософування 60–80-х років минулого століття, у розмові з вами йтиметься не лише про суто філософські сюжети. Розпочати ми хотіли б зі з'ясування того шляху, що привів вас у коло філософського журналу, у царину гуманітарного книговидання тощо. Наразі доступними є деякі ваші автобіографічні тексти в книзі «Про різне і трохи про себе»⁵, а також ваші раніше опубліковані спогади про співпрацю з «Філософською думкою»⁶. Усі ці матеріали склали основу підготовки до нашого інтерв'ю. Але ми маємо чимало питань, які вам не ставили, але які є дуже важливими для наших дослідницьких цілей.

С. Б.: Ви народилися 1948 року. Які найбільш ранні спогади у вас збереглися? З якого віку починається ваша свідома «автобіографія»: пам'ять про себе, плани, наміри тощо?

© Л. Фінберг, В. Давіденко, Р. Швець, С. Бриль, 2023

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття», проєкт «“Філософська думка”: 1989–1995».

² Далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: Л. Ф. – Леонід Фінберг, В. Д. – Влада Давіденко, Р. Ш. – Ренат Швець, С. Б. – Софія Бриль. – Ця й усі подальші примітки додані науковим редактором.

³ Див.: [Вяткіна et al. 2020; 2021].

⁴ Опубліковані частини див.: [Іващенко et al. 2022; 2023].

⁵ Див.: [Фінберг 2018].

⁶ Див.: [Фінберг 2022].

Л. Ф.: Чоловік запитав рабина, як записати синів рік народження: «Якщо я запишу раніше на рік чи декілька, то він раніше піде до армії і скоріше до нас повернеться; якщо я його запишу на декілька років після того, то він більше пробуде з нами». Тоді рабин запитав: «Слухай, а ти не подумав записати тим роком, коли він народився?». А той каже: «Ні, я не подумав». Так ось, мої батьки, Кушель Піневич і Ліля Давидівна, подумали і записали мене тим роком, якого я народився.

Пам'ятаю себе з 5-6 років. А плани й наміри з'явилися набагато пізніше, у роки дитинства фіксувалися лише певні картинки. Пам'ятаю, ми жили в маленькій кімнаті. Батька я бачив раз на тиждень – не тому, що він не жив із нами, а тому, що він ішов на роботу, коли я ще спав, а повертався вночі, коли я вже спав. У ті роки люди працювали офіційно 8-9 годин. А щоб щось заробити понад те, займалися підробітками. Батько був кваліфікованим робітником і мав найвищі розряди шліфувальника, токаря. Після денної роботи на заводі «Кінодеталь» він вечорами заробляв додатково. Батько займався монтуванням устаткування, вивезеного з Німеччини. Коли була війна, частину радянських заводів відвезли за Урал і там відновили. Потім, коли війна закінчилася, більшість заводів, які з'явилися у Києві, були вивезені з окупованої Німеччини. Документації не було, але батько та його колеги знаходили розв'язки, монтували ці заводи. Пам'ятаю, батько брав участь у монтажі устаткування заводу, який випікав хліб. Інколи він брав мене з собою. З мамою я проводив більше часу, але вона теж працювала й тому залишала мене з бабусиною сестрою, Ідою, яка жила з нами в квартирі.

С. Б.: *То саме сестра бабусі вас виховувала?*

Л. Ф.: Скоріше доглядала. В якийсь момент мама припинила працювати і ми проводили час разом. Але в ті роки дітей найбільше виховувала вулиця. Поділюся одним зі спогадів тих років. Бабуся сестра офіційно не працювала, її чоловік помер від поранення вже після війни. Я пам'ятаю з розповідей рідних, навіть бинтів для перев'язки бракувало. Сестра бабусі одна виховувала доньку. Вона заробляла гроші тим, що робила вишивку, яку називали «Рішельє», і продавала її сусідам – фіранки на вікна. Оскільки вона працювала неофіційно, у неї був страх, як і в інших «нелегалів», що хтось донесе, дізнається фінінспектор і випише штраф, який нема чим сплатити, а тоді – тюрма. Одного разу мама, тітка та я були вдома, і кажуть мені: «Лізь під ліжко й мовчи! Там фінінспектор!». Я заліз під ліжко, вони теж сховались. Чекали, поки фінінспектор піде. Через деякий час пролунав крик: «Ліля, відчини! Це я, Коля, твій чоловік!». Додобре, що ми почули. Квартира тоді обігрівалась пічкою, а ми, налякани, забули відчинити затулку, і чадний газ уже йшов до кімнати. Якби це продовжувалось трохи довше, то ми би з вами тут не розмовляли. Ось так я вперше вижив. Мені здається, ця історія є до якоїсь міри метафорою того часу, що унаочнює страхи перед владою.

В. Д.: *Отже, ваш батько був робітником, а мати належала до прошарку «радянських службовців». Що можете розповісти про них?*

Л. Ф.: На якомусь етапі мати працювала, як і більшість людей, які повернулись до Києва, на повоєнному розбиранні завалів на Хрещатику. Там було підірвано чимало будинків. Радянські партизани підривали будинки нацистів, в яких були й українці. Отже, саме з цього розбирання почалася відбудова Києва. Мама розповідала, що поруч працювали німецькі полонені. Я питав: «Як ти до них ставилася?». На це вона відповідала: «Нормально». Людяність переважала ненависть. Потім мама працювала бухгалтеркою на будівництві, потім на деякий час полишила роботу та виховувала мене. Тоді працював уже тільки батько. Він, як я казав, був кваліфікованим робітником, але заробітку не

вистачало навіть щоб купити собі костюм. Костюми та взуття тоді шили індивідуально, у продажу їх було обмаль. Щоб заробити на костюм, батько повинен був працювати цілий рік! Окрім того, треба було замінити дах у будинку, де ми жили, щоб він не протікав. На все це йшли гроші, тому треба було працювати, не покладаючи рук.

Ми жили в закритому дворі. В одно- та двоповерхівках проживало десять-дванадцять родин. Я добре пам'ятаю літніх людей. Один дідусь – Василь – тримав коня і підводу. Найбільша дитяча радість була, коли він підвозив нас. В іншого дідуся був малий човен з «трофейним» двигуном і кожні вихідні він намагався завести цей пристрій. Він вішав двигун на стовп, вставляв дротик і тягнув за нього. Але двигун не бажав працювати. Так тривало роками – грошей на кращий двигун дід не мав. Та коли той двигун усе ж запрацював, дідусь нас катав по Дніпру. Тоді майже вся техніка була «трофейною». Зараз ви бачите звичайні самокати, а самокат мого дитинства – це витвір мого двоюрідного брата. Він будував дерев'яну конструкцію, прорізував дірки в дошці та вставляв туди підшипники з верстатів. І «Мерседес» готовий! Усе дитинство ми каталися на таких самокатах. Головне було, розігнавшись, не вилетіти на вулицю, де їздили машини. Це були наші забавки та змагання, наш транспорт тих часів.

Двоє сусідів були власниками будинків, яким ми платили якесь гроші – квартплату. Дивним мені здавалося те, що хоча квартира й була наша, ми чомусь платили їм. Один з цих власників – Антон. За словами сусідів, він був поліцаєм у Бабиному Яру. Відсидів своє в тюрмі і згодом працював на бійні. Я його запам'ятав практично завжди п'яним! Пияків після війни було багато. Він у кальсонах виносив з роботи кістки тварин, яких вбили. Уночі люди з сусідніх дворів купували ці кістки, щоб варити супи – на м'ясо грошей не було. Багато сусідів вирощували свиней, годуючи їх залишками їжі. Пригадую дитячі страхи: Антон вбивав свиню у дуже дивний спосіб. Він п'яний бігав по двору з великим ножем, а ми ховалися, щоб не чути передсмертне верещання свині та крики Антона, який ніяк не міг вбити тварину. Такі-от дитячі враження.

Інша сусідка – єврейка, тітка Іда. Вона вижила в роки окупації. Чоловік ховав її в димарі, уночі вона спускалась і її годували. Це тривало майже два роки. В якийсь момент її чоловік сказав: «Знаєш, це не життя. Давай разом приймемо отруту». Вона відповіла: «Ні, не маємо права, ми повинні триматися, бо в нас росте син». Їхній син Ігор далі жив у дворі, його ніхто не видав. Це подружжя розлучилося після війни – шукали способи забути пережиті жахи. Ще епізод: мама розповідала, що коли прийшла додому з евакуації, деякі з сусідів повертали власність, якою користувалися, а деякі – ні. І от дід, що заводив двигун, сказав: «Ліля, я зберіг твою швейну машинку, ось тобі її повертаю».

Коли ми стали трохи старшими, дуже полюбляли ходити в кіно. Мати Вадика, одного з моїх дворових друзів, працювала в кінотеатрі «Стереокіно», що був на розі вулиці Червоноармійської та Бессарабської площі. Глядачам видавали спеціальні окуляри і зображення ставало об'ємним.

Само собою, ми не мали грошей на квитки. А Вадикова мама проводила «своїх» у залу, і ми дивилися фільми. Це був великий привілей.

Ще одна картинка, що відтворює ті часи. Коли я вже став трохи дорослішим, переглядав якимось трудову книжку батька і бачив там тільки подяки та нагороди. Аж раптом помітив «звільнений за прогул». Батько пояснив: «Після війни звільнятися добровільно люди не мали права, а мене хотіли взяти на інший завод. Директор погоджувався мене відпустити, але єдина можливість була в тому, щоб порушити дисципліну. Мені написали, що я «прогуляв».

Пам'ятаю дідуся Пінхаса, який був чоботарем. Він сидів у комірці під сходами та шив взуття з гуми і шкіри. Він багато працював, щоб нагодувати рідних, утримувати сім'ю. Але страждав на астму, бо постійно сидів у коморі, де було мало повітря, а ще клей і хімія. Хвороби вкоротили йому життя. Мене назвали на честь іншого дідуся – Лейзера (це батько Давида). Він працював бухгалтером. Коли почалась війна, його забрали в ополчення, де видавали одну гвинтівку на десятьох оборонців, які мали захистити місто від танків. Півмільйона людей загинуло при взятті Києва, і мій дідусь був серед них. Бабуся казала, що він розумів, що йде на смерть – попросився. Наступного дня прийшов його товариш і сказав, що дідуся вбили. Словом, я жив як звичайна дитина тих років – нічого особливого.

В. Д.: *Батьки орієнтували вас на освіту?*

Л. Ф.: У нас вдома не було бібліотеки, були лише дві книги: «Подвиг разведчика» та «Ромашка». Це були радянські детективи, я їх прочитав, коли мені було чотирнадцять-п'ятнадцять років. До того я особливо не читав. Я читав шкільну програму, але не більше. Є стереотип, що в єврейських родин гарні бібліотеки, але так воно було і в єврейських, і в українських родин інтелігентів. Моя родина була досить простою, радянською, книжок там не водилося. Батько явно не читав, не пам'ятаю, щоб читала й мама. Може, газети читали, які, як і всі, передплачували. Потім, наприкінці 50-х, телевізор з'явився, дивились телевізор, такий маленький чорно-білий екран, і всі сусіди приходили подивитись на це чудо техніки. Читати книжки я почав, коли навчався вже в технікумі.

В. Д.: *У спогадах⁷ ви пишете про дев'ятиметрову кімнату на трьох. Чи могли б ви докладніше описати будинок, в якому мешкали?*

Л. Ф.: Ми жили в одноповерховому цегляному будинку, що був зведений на початку двадцятого століття. Це не був архітектурний витвір, радше він нагадував ті, що є по селах сьогодні. Будинок був убогим. У нас була двокімнатна квартира. Жили ми з сестрою бабусі, як я вже казав. Меблі були специфічні, ліжка майже всі металеві. Ми – діти – любили розкручувати ці гвинтики-кульки, які скріплювали складові частини ліжок. Потім ці ліжка падали, бо гвинтики губилися. У мене був свій диванчик. Маленька квартирка з одним віконцем і прохідна кімната, де жила зі своєю донькою, тобто моєю тіткою, бабусина сестра Іда (тьотя Маня, як ми її називали). Там була піч, в якій палили дровами та вугіллям. Також у кімнаті стояли стіл, за яким їли, і ліжко. Стіл ми, діти, використовували і для гри в настільний теніс, адже справжніх тенісних столів не було. Була кухня, що примикала до дворового туалету. Там стояли примуси, пізніше з'явилися керогази. Митися ми з батьком ходили раз на тиждень у лазню. Треба було стояти в черзі, роздягатися, укладаючи одяг у шафу під ключ. Потім отримували миску, в яку набирали гарячу воду, і можна було митися. Це був такий собі «вихід у світ» і спілкування з батьком.

С. Б.: *Наскільки умови вашого проживання були типовими для Києва тих часів? У своїх спогадах ви пишете про наступну вашу квартиру в н'ятиповерхівці, яку отримала сім'я. Скільки вам було років на той час?*

Л. Ф.: У нову квартиру ми переїхали, коли мені було вже 14 років. Завод, де працював батько, побудував два будинки. У першому квартири отримали керівники, а в другому – робітники. Перший будинок був кращого класу, на другий грошей вже не вистачило, тому всі ми допомагали закінчувати його будівництво. Були різні суботники, мене теж туди брали. Із цим будинком була цікава історія. За стандартами того

⁷ Див.: [Фінберг 2018: 12].

часу до кожного з цих будинків треба було підвести телефонний кабель, сподіваючись, що з часом встановлять телефони. Раніше телефонні апарати стояли лише на вулицях. Тільки в дуже привілейованих квартирах були телефони. Я не знаю, що там відбулось, може, хабаря дали або грошей не було... За документами в нас був підведений цей кабель, а фізично його не було. Можна було десь його купити, але купівля мала бути оформленою. Купити ж офіційно кабель до будинку, в якому він за документами є, не можна було. Отже, ми довго не мали телефону... Це була двокімнатна квартира, двадцять один квадратний метр. Коли до нас приходили друзі, то запитували: «А де друга кімната?». Кухня була дуже маленька, а замість ванної була душова кабінка, яка виходила на кухню. Коли ми вже міняли квартиру, то на традиційне запитання, чи ванна є разом з туалетом, чесно відповідали «Ні!». Про ванну й кухню разом ніхто вже не питав, бо то був тільки наш проект.

В. Д.: *Ви пишете, що переселення було вельми радісною подією для сім'ї. Як би ви загалом оцінили «поріг радості» в ті часи порівняно з нашими? Типовій радянській людині було треба «менше» для щастя чи «більше», ніж нам сьогодні?*

Л. Ф.: Я завжди говорю, що треба порівнювати не з тим, що є в Польщі чи Франції, а з тим, що було в нас учора. Люди не знали, як живе Америка чи навіть Москва. Після війни в людей не було житла. Мама розповідала, що коли вона повернулась до Києва, то спочатку жила в землянці. І тільки з часом вона зі своєю мамою та сестрою отримали житло в комунальній квартирі. Кожен наступний етап був радістю. Коли живеш у комуналці, а потім отримуєш окрему квартиру, то це безумовна радість. А порівнювати ту радість із сьогоднішнім некоректно. Радість – вона і є радість, людина просто радіє, коли стає краще.

Шкільні роки

Р. Ш.: *Як ви вчилися? В якій школі? Які предмети вам подобалися? Хто зі вчителів особливо запам'ятався?*

Л. Ф.: Я вчився в 37-й школі міста Києва, що знаходиться майже навпроти Володимирського ринку й недалеко від Байкового цвинтаря. Це була російськомовна школа. Вона мені мало запам'яталася. Цікавіше було займатися будь-чим, тільки не навчанням. У першому-четвертому класах під час перерви ми одразу ж бігли грати у футбол хоча б на десять хвилин, а потім гарячі й вогкі приходили спочатку до тям, а вже після того щось там слухали. У перших класах моїм класним керівником був Дмитро Пилипович, який запам'ятався мені як доброзичливий чоловік. Він розповідав, як писати літери та слова, навчав нас азам письма та читання.

У наступні роки мені більше запам'яталися ті вчителі, які незрозуміло навіщо займалися такими предметами, як біологія. Я ніяк не міг збагнути, навіщо мені її вивчати з тими «пестіками і тичінками». Пам'ятаю, що математику викладали добре. У гуманітарних дисциплінах не було в мене зацікавленості. Навчання проходило десь на периферії свідомості. Те, що треба було вивчити, я вивчав, але не фіксуючи ані російські, ані українські тексти. З української літератури викладали вульгарно соціологічні тексти, не зрозумілі дітям. Свідомих інтелігентних українців тоді переслідували, тому викладачами були люди, які не знали добре ані мови, ані літератури, а тому й зацікавити не могли. Із вчителів російської літератури лише один рік викладала пані, яка не була професійною вчителькою, але ж читала цікаво. Більше мені зі шкільних років запам'яталось, що можна було втекти з уроків, які не подобались, на Байковий

цвинтар. Пригадую, що одного разу в нас стався бунт класу. Захворіла якась учителька і нам вирішили замінити її іншою, але ми вже зраділи, що буде трохи вільного часу. Усі разом купили квитки й пішли до кінотеатру, проте радість була короткою. Тітка одного з наших однокласників працювала секретаркою в ЦК партії і нас шукали за допомогою її можливостей. Ми почали дивитися фільм, аж тут ввімкнули світло й командують: «б-б – на вихід». Нас усіх забрали і спробували «репресувати», але потім усе спустили на гальмах.

Діставався я в школу на тролейбусах, що були завжди переповненні, тому ми, діти, часто їздили на «ковбасі». Позаду тролейбуса були такі сходинки, з яких водій, коли штанги валились, міг це виправити. Отаке місце для проїзду, щоправда ззовні. Втиснутись у тролейбус не можна було, запізнюватись теж, тож ми і їздили на «ковбасі». Як правило, за нами ганялася міліція на своїх автомобілях і це було таке собі «змагання». Прямо на дорозі вони не могли нас спіймати, але коли тролейбус гальмував, то починалась гра наввипередки: або ми втечемо, або нас спіймають. Здебільшого вони погрожували, але не ловили.

Р. Ш.: *Які іноземні мови ви вивчали й наскільки успішно?*

Л. Ф.: Ми вчили німецьку мову. Але специфічно, бо тих німецької й англійської, які ми вивчали, не існувало ніде у світі. Носіїв мови в країні не водилося, то ми вивчали версії минулого, які запізнювалися на 40-50 років відносно актуальної мови. Англійську я вивчив із часом уже самотужки, у 90-ті. Я навіть викладав у Женевському університеті історичні та політологічні цикли лекцій англійською мовою. Проте я дуже ретельно готувався, а тексти мені перед тим перекладали. Окрім того, я давав своїм студентам конспекти, щоб вони могли не тільки чути мою неправильну вимову, а й прочитати тексти вдома.

С. Б.: *Як у школі викладали хімію, фізику? Чи брали ви участь в позашкільних справах? Чи існувала для вас конкуренція школи і футболу?*

Л. Ф.: Про фізику я навіть і не пам'ятаю. Хімію викладала дивна пані на прізвище Чижик, вона починала якусь фразу і замовкала на декілька хвилин, думаючи про щось інше. Потім поверталася до нас і продовжувала щось розповідати. Ну а футбол тоді був філософією радянської людини. Були матчі на центральному стадіоні, що тоді носив ім'я Микити Хрущова. Зараз це Олімпійський. Тоді була така практика, що іменами живих діячів компартії називалися райони, заводи, стадіони. Я вже не кажу, що в кожному місті й селі були вулиці Карла Маркса, Фридриха Енгельса... Карла Марса та Фридриха Снікєрса, як кажуть сьогоднішні діти.

На футбол було важко купити квитки, люди з'їжджалися з усього міста та околиць. Це була якась психологічна розрядка, адже всі тяжко працювали. Я пам'ятаю, як кричали «Суддю на мило!», коли суддя помилявся. Мама і батько часто сперечалися щодо квитків – кому йти на стадіон, коли був лише один квиток. Тоді грали у футбол, волейбол та баскетбол усі діти, адже комп'ютерів не було, а настільних ігор було мало. При деяких школах були гарні майданчики – ми там грали майже кожні вихідні та після занять. На стадіоні Хрущова було верхнє поле, там тренувалися молодіжні команди. Коли поле було вільне, там проводили змагання між класами шкіл, між школами. Я любив грати у футбол, мав доволі непогану реакцію. Тому я був захисником чи півзахисником, мене важко було обійти. Запрошували до професійної команди, але мені не вистачало фізичної сили, витривалості, тому бігати як професійні гравці я не міг. Футбол для мене був важливим, але ж не перебільшуйте значення цього – з якогось часу він уже не був моєю мрією.

Р. Ш.: *Ваша схильність до технічних наук пояснювалася прагматичними міркуваннями мати «надійну спеціальність» чи відображала певні риси вашої особистості? Чи не мали ви якогось внутрішнього тяжіння до гуманітарних предметів, притлумленого радянською життєвою «прагматикою»?*

Л. Ф.: Важко відповісти. Радше я не був включений у соціальні відносини, які треба було осмислювати. Тобто навкруги я не бачив таких прикладів серед дорослих, а зацікавленість гуманітаристикою прийшла пізніше.

Р. Ш.: *Коли помер Сталін, вам було 5 років, коли відбувся XX з'їзд КПРС – 8, коли полетів Гагарін – 13, коли зняли Хрущова – 16. Отже, якою залишилася у вашій пам'яті Відлига? Як вона вплинула на становлення вашої особистості?*

Л. Ф.: У ті роки я майже не рефлексував про ці події. Я осмислив їх набагато пізніше. Тільки з часом це стало для мене важливим. Роздуми над історією – Відлигою, репресіями та іншими подіями новітньої історії – з'явилися вже в дорослому віці. Раніше це проходило повз мене.

Р. Ш.: *Батьки щось розповідали?*

Л. Ф.: Вони не дуже переймалися тими справами безпосередньо. У найближчому оточенні не було репресованих. Єдине, що я пам'ятаю, коли мені було 5-6 років, ми поїхали до Бердичева. Там повернувся із заслання наш родич, який перед війною був репресований. Він був якимось впливовим командиром у Червоній армії, потім отримав свої роки тюрми і заслання. Пам'ятаю, що він тільки плакав і в нього не було зубів. Ніякого осмислення чи рефлексії в мене малого не було щодо тієї ситуації. Тільки потім я почав щось розуміти.

Р. Ш.: *Зрозуміло. Але, усе ж, як було із космосом? Перший супутник, потім Лайка, потім Гагарін... Невже школярі цього не обговорювали?*

Л. Ф.: Звісно, обговорювали. Цими подіями жила вся країна, і ми не були винятками.

Р. Ш.: *Чи активізувала Відлига, зокрема, пошуки національної ідентичності в середовищі радянських євреїв? Чи знали ваші батьки їдиш, чи говорили на ньому з вами?*

Л. Ф.: Моя родина, як і більшість родин того часу, була більш радянською, аніж єврейською чи українською. Мої батьки не розмовляли їдишем. Дідусь і бабуся знали, а батьки жили і формувались у російськомовному Києві. Батьки й інші родичі розмовляли російською, інколи з домішкою слів на їдиші, але цих слів і фраз було зовсім небагато. Мій інтерес до всіх цих проблем з'явився тільки згодом.

Р. Ш.: *Чи цікавилися ви музикою, кіно, якимись іншими мистецтвами? Ви неодноразово згадуєте про своє зацікавлення живописом, скульптурою, театром, фільмами (сама лише історія про прагнення подивитися «Сталкера» чого варта!⁸).*

Л. Ф.: Моє зацікавлення кінематографом виявлялося хіба що в шкільному дитинстві. Пізніше, у ще доволі молоді роки, воно було мінімальне. Музику я теж не знав, не цікавився. Хоча є стереотип, що в єврейських родинах дитина обов'язково грає на скрипці. Музику полюбив дуже пізно. Навіть уже одружившись, проводжав Олену на концерти у філармонію, а сам залишався у фойє та читав книжки. Усі зацікавлення мистецтвом почалися й розвинулися в наступні роки.

⁸ «Право на інтелектуальну книжку чи фільм ми заробляли в різний спосіб. Скажімо, ми дуже хотіли подивитися “Сталкер” (1979) Андрія Тарковського – фільм, мабуть, таки четвертої категорії, бо його довгий час ніде не показували. У ті часи в Києві функціонувала обласна контора кінопрокату. Ми запропонували керівництву зробити суботник на їхній території. І десятки людей увесь день працювали, очищуючи забруднене подвір'я кінопрокату, щоб після того в закритій залі подивитись цей фільм» [Фінберг 2018: 26].

С. Б.: *Яким було ваше матеріальне становище, якими були матеріальні можливості сім'ї? Що ви могли собі дозволити, як відпочивали?*

Л. Ф.: Родина була середніх статків тих часів – грошей ледь вистачало. Диференціація рівня життя була не така, як сьогодні. Більшість жила бідно, тільки партійні діячі мали більші гроші та пільги. Ті, хто працював у торгівлі, теж жили заможна. А широкий загал жив за умов дефіциту. Наша родина, як і більшість інших, жила «від зарплати до зарплати». Коли не вистачало грошей, позичали в друзів чи сусідів. Моя дружина розповідала, як стояла в черзі в магазині за харчами, і тут «викинули на продаж» київські торти, що коштували 3 карбованці. Купила, бо не купити не могла – омріяна їжа, дефіцит. А відійшла – почала плакати: ті 3 карбованці залишалися, щоб купити їжі, а вона з цим тортом і грошей катма. Такі історії характерні для тих часів. Щодо відпочинку: ми виїжджали в села під Києвом. Їздили й у Крим. Але на такі подорожі збирали гроші цілий рік, а коли вже приїздили туди, то знімали «собачі халабудки» – малі кімнатки зі зручностями (туалетом) надворі.

С. Б.: *Чи відчувалися в Києві перебої з харчами, про які доводилося читати у зв'язку з часами «пізнього Хрущова»? «Кукурудзяний» хліб тощо. Чи в столиці республіки це не давалося взнаки?*

Л. Ф.: Це й як давалося! Хліб тоді був жахливої якості, що туди тільки намішували! Кукурудза, гадаю, була б зовсім непоганим варіантом. Наша сім'я опинилася в трохи кращому становищі, ніж наші сусіди, хоч і не з добра, як кажуть. Справа в тому, що моя мати хворіла на цукровий діабет. Тож їй періодично видавали пшеничний хліб (такий час: хліб за рецептом лікаря!). Тож у нашій сім'ї його тоді принаймні бачили. Але, зрештою, минули й ці часи.

Навчання в технікумі

В. Д.: *Чи легко було вам вступити до Київського механічного технікуму? Ви писали, що вступили 1962-го, правильно? Виходить, це після восьмого класу? Що розкажете про технікум?*

Л. Ф.: Так, після закінчення восьми класів. Я думаю, що батько дав хабар директору. Тоді негласно існували відсоткові норми прийому на навчання євреїв. Влада намагалася асимілювати євреїв і виштовхувала їх з України до глибин Росії. Трохи розповідь про навчання. Це був хороший технікум. Механіка в ті роки була провідною дисципліною, як сьогодні – інформаційні технології. Був високий рівень викладачів. Там я вперше побачив ті групи ровесників, яких раніше не знав. Були діти з родин інтелігентів, що мали вдома добрі бібліотеки. Один із моїх одногрупників був сином головного інженера великої нафтової компанії. Я ходив до них у гості. Дивувався через те, що господиня дзвонила в центральний гастроном і питала, чи завезли їм курей. Ми навіть уявити собі таке не могли, бо ходили на ринок і купували м'ясо, якщо пощастить. В їхній родині була велика бібліотека, там говорили про книги. Мене це цікавило, я бачив велику різницю між тим, що знали вони, і тим, що знав я. Я почав гризти науку і читати ці книжки, щоправда, спочатку дуже безсистемно, але наполегливо. Приблизно половина студентів у нашій групі були вихідцями з сіл. Їм було важко, бо навчання було російською. Тільки з третього-четвертого курсів вони почали виходити на рівень містян, деякі з них навіть пробились у кращі студенти за рівнем знань. Різними були й викладачі – деякі виявилися випадковими. Пам'ятаю, у нас був викладач цивільної оборони на прізвище Піхота, полковник авіації. Його ідіотські формули я пам'ятаю до сих пір. Усе треба було записувати. Він казав: «Пишіть: пожаром

називається горение предметов, не подлежащих горению». Потім був учитель, що викладав якусь технічну дисципліну, але ніяк не міг відірватися від конспекту, а конспект був уже з такими пожовклими сторінками, що нам було цікаво подивитися, чи зможе він викладати без конспекту. Ми увесь час намагались вкрати в нього той зошит. Сподівались, що він так замовкне. Ми знущалися з нього. Може, він був нормальною людиною, але не був адекватним викладачем. Проте більшість викладачів були добрими професіоналами. І ще одне: технікум був привілейованим для спортсменів. Вони складали свої іспити на вступ за пільговими процедурами, фактично без конкурсів. У нас були фантастичні спортивні команди: чемпіони світу з гімнастики, баскетболісти – чемпіони Радянського Союзу серед технікумів і університетів, легкоатлети найвищого рівня тощо. Ці хлопці й дівчата практично не навчалися, тільки дипломи отримували та приносили славу технікуму. Я тренувався з тими баскетболістами, це було щось фантастичне – умови найкращі, тренери – суперпрофесіонали.

Р. Ш.: *З якою літературою ви там познайомилися?*

Л. Ф.: Я читав технічну літературу. Згодом уперше почув, а потім прочитав популярних тоді російських поетів – Євтушенка, Вознесенського. Осередків української культури в технікумі не було.

В. Д.: *У чому, на вашу думку, полягали принципові відмінності між технікумом і школою?*

Л. Ф.: Вступ до технікуму був ініціативою батька. Він був робітником і хотів, щоб його син був майстром (керівником робітників). Мої бажання тоді ще не сформувалися. Технікум – то й технікум. А відмінність була в тому, що нас навчали професійним знанням.

Інститутські роки

В. Д.: *Розкажіть, будь ласка, докладніше про те, як ви вступали до Київського політехнічного інституту. В якому році це було?*

Ви, мої дорогі кореспонденти, щасливі люди, бо живете в часи, коли вже не існує Радянський Союз. Ви вільні люди. А радянські часи були часами дискримінації, упереджень на національному ґрунті, не кажучи вже про соціальні фантоми, які пропагувала влада. Дискримінація євреїв була формою державного антисемітизму, усталеної практики в усі післявоєнні роки аж до розпаду Радянського Союзу. Особливо це спостерігалось в Україні, де проживала більшість євреїв усього Союзу. Декого намагалося асимілювати євреїв, та й не тільки євреїв. Вони формували «*homo soveticus*». Декого агітували їхати на будівництво до Сибіру, декого спеціально надсилали на армійську службу якнайдалі від рідних місць. Наприклад, зі мною на Кольському півострові служили, серед інших, люди з Кавказу. Усе робили для того, щоб перемішати людей – теорія про створення «єдиного народу» – утопія, результати якої нам відомі зараз.

Євреї жили в Чернівцях, Києві, Харкові, Донецьку. Були встановлені негласні відсоткові норми щодо прийому євреїв до вишів, до престижних інституцій. Кожний єврей про це знав. У нас є великий масив матеріалів – спогади людей старшого покоління, який містить більше 300 спогадів. Практично в кожному такому тексті є інформація про те, як нас не приймали на навчання й на роботу. Згадати, скажімо, художника Михайла Туровського, який у 1950–1952 роках намагався вступити до Художнього інституту. Його подруга, знайома ректора, казала йому: «Міша, у цьому році євреїв знов приймати не будуть». Але він ходив на ці экзамени як на спортивні змагання, бо вибору не було. Михайло розповідав: «У рік вступу я отримую свої хороші

оцінки за малюнки, а на іспиті з історії викладач каже: «У вас легкий білет, ви, мабуть, усе знаєте. Лише одне додаткове питання – і ви студент Інституту. Погоджуетесь?» Михайло погодився. Тоді викладач запитус: «Скажіть, будь ласка, що написав Карл Маркс Фридріху Енгельсу в листі від 17 жовтня 1877 року?» Це було питання, на якому, зрозуміло, абітурієнт мав «провалитися». Узагалі невідомо, чи існував насправді такий лист, і не впевнений, що називалася саме така дата (але якась точно називалася). Михайло відповів: «А-а, у цьому знаменитому листі? Маркс писав: “Дорогий мій друже, я дякую тобі за те, що підтримав тези моєї останньої статті. Я дякую тобі за те, що переслав мені комплект *Frankfurter Allgemeine*, що погоджуєшся вчитати текст книги, над якою я працював, і так далі, і так далі”». Словом, вони його зупинили за 15 хвилин і Михайло Туровський став єдиним євреєм, якого прийняли того року до Художнього інституту.

Моя історія не була такою драматичною. Але було чимало людей, які божеволіли чи не мали, що їсти, бо тиждень за тижнем не могли знайти роботу. Деякі вступали десятки разів у різні вищі, і все безрезультатно. Великою мірою «любов» євреїв до радянської влади народжувалася саме під час цих процесів. Саме тому сотні тисяч євреїв виїхали до інших країн світу тоді, коли це стало можливим.

Але повернімося до мене – я навчався в технікумі й паралельно з цим подав документи для вступу до Київського політехнічного інституту. Пішов на іспити. Тоді було вперше запроваджено обов’язковий іспит з хімії, бо Микита Хрущов проголосив, що «комунізм – це радянська влада плюс хімізація всього господарства». Хімію з нас ніхто не знав, тож нам ставили двійки легко. У той рік, коли вступав я, можна було подаватися кілька разів у різні потоки, якщо не пройшов з першого разу. Декілька разів я отримував непогані оцінки з математики, мови й літератури, але на наступних етапах – низькі. Кожного разу, коли я «провалювався», мій батько мовчки приходив на закінчення чергового етапу з плавками, і ми йшли на Дніпро, щоб трохи заспокоїтися та охолонуть після цих «радощів». Зрештою, коли я склав екзамени вчетверте, мене зарахували.

До речі, у моїй групі, крім мене, була ще десь третина євреїв, яких так само «відкидали» в попередніх потоках. Коли почалося навчання, якимось на практичні заняття з фізики я приніс викладачеві завдання, на якому «провалився» на вступному іспиті. Він подивився і сказав, що на перший погляд задача дуже проста та взяв її додому, щоб розв’язати. Наступного разу, коли ми зустрілися, він запитав: «Де ви отримали цю задачу?» Я відповів – на вступному іспиті, вона була в білеті. Він сказав, що ця задача не має розв’язку. В екзаменаторів були задачі, які не мали розв’язків, були питання, на які не було відповідей. Ця практика не тільки травмувала дискримінованих, вона формувала негідників, які «спеціалізувалися» на таких «акціях». Це були спеціально навчені викладачі, співробітники відділів кадрів тощо – слуги того режиму, який їх виховував. Їх були тисячі й тисячі.

С. Б.: *Чи працювали Ви під час навчання?*

Так, я пішов працювати після навчання в технікумі. Тоді була така система, що випускників розподіляли для роботи в організації перед закінченням технікуму. Мене й моїх колег розподілили до Інституту радіоелектроніки. Але коли ми туди прийшли, нам сказали, що місць уже нема. По тій самій схемі, по якій нас не брали на навчання до інституту. Не можу сказати, що я адекватно розумів, що відбувається. Був молодий, 19 чи 20 років. Я пішов містом, шукаючи на стендах об’яви «требуется на работу». Ішов по всіх адресах, де запрошували людей з технічною освітою. Коли приходив,

запитував: «Вам потрібні техніки-механіки?» Казали, що потрібні. Потім запитували документи. Як тільки давав документи, казали: «Вибачте, у нас уже закрита ця позиція» або «Вибачте, у нас дещо змінилося». Ходив так декілька тижнів. Не можу сказати, що я гостро на це реагував. Я відчував енергію молодості, коли здавалося, що це збіг обставин. Поруч не було людей, які могли б мені щось пояснити.

На якомусь етапі я прийшов до проєктного бюро тресту «Південенергобуд». У коридорі зустрів людину, яку запитав, чи потрібні їм техніки-механіки. Чоловік відповів, що потрібні, і сказав, що відведе мене до керівника відділу. Мене взяли на роботу. Проєктні бюро були такими нішами, де було легше влаштуватися євреям. Аналогічні дискримінаційні обмеження стосувалися і свідомих українців, яких теж не брали на престижні роботи. Багато з них працювали кочегарами, вантажниками, а також у бібліотеках на найнижчих зарплатах. У цьому проєктному бюро я пропрацював 25 років на різних посадах. Ви питали, чи вдавалося працювати під час навчання. Але я навчався на вечірньому відділенні, а згодом заочно. Практично мене це вже не дуже цікавило. Освіта, яку я отримав у технікумі, була досить високого рівня, і заочне та вечірнє відділення Політеху не набагато її перевершувало. Також мене вже тоді поглинули суспільно-політичні процеси, соціальна активність тощо, тож навчався я переважно формально. Хоча все одно деякі предмети доводилося вчити, бо були досить серйозні викладачі. Здебільшого я працював, їздив у відрядження. Ми займалися будівництвом електростанцій, а саме, організацією будівництва. Але це вже інша історія.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2020). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2021). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. Частина II. *Sententiae*, 40(1), 160-174. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.160>
- Іващенко, С., Давіденко, І., Анучіна, В., & Попіль, Д. (2022). The Thing: чому я редактор. Частина I. *Sententiae*, 41(2), 192-207. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.192>
- Іващенко, С., Давіденко, І., Анучіна, В., & Попіль, Д. (2023). The Thing: чому я редактор. Частина II. *Sententiae*, 42(1), 171-185. <https://doi.org/10.31649/sent42.01.171>
- Фінберг, Л. (2018). *Про різні і трохи про себе*. Київ: Дух і Літера.
- Фінберг, Л. (2022). «Філософська і соціологічна думка» наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. *Філософська думка*, (1), 144-154.

Одержано 11.03.2023

REFERENCES

- Ivashchenko, S., Davidenko, I., Anuchina, V., & Popil, D. (2022). The Thing: Why I'm an Editor. Part I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(2), 192-207. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.192>
- Ivashchenko, S., Davidenko, I., Anuchina, V., & Popil, D. (2023). The Thing: Why I'm an Editor. Part II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 42(1), 171-185. <https://doi.org/10.31649/sent42.01.171>
- Viatkina, N., Kkhelufi, A., Myroshnyk, K., & Reva, N. (2020). "The saved and the lost". Attempt to recall on-line. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226>
- Viatkina, N., Kkhelufi, A., Myroshnyk, K., & Reva, N. (2021). "The saved and the lost." Attempt to recall on-line. Part II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(1), 160-174. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.160>
- Finberg, L. (2018). *About Different Things and a Bit About Myself*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.

Finberg, L. (2022). "Philosophical and Sociological Thought" at the End of the 1980s - Early 1990s of the Last Century. [In Ukrainian]. *Filosofska dumka*, (1), 144-154.

Received 11.03.2023

Leonid Finberg, Vlada Davidenko, Ryenat Shvets, Sofia Bryl

I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part I.

Interview of Vlada Davidenko, Ryenat Shvets, Sofia Bryl with Leonid Finberg.

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Ренат Швець, Софія Бріль

Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина I.

Інтерв'ю Влади Давіденко, Рената Швеця, Софії Бріль з Леонідом Фінбергом, присвячене журналові «Філософська думка» 1986–1995 років.

Leonid Finberg, Director of the Center for the History and Culture of East European Jewry, Editor-in-chief of the "Duh i Litera" publishing house of the National University "Kyiv-Mohyla Academy"» (NaUKMA).

Леонід Фінберг, Директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Головний редактор видавництва «Дух і Літера» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА).

e-mail: centerjudaica@gmail.com

Vlada Davidenko, PhD student, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (Kyiv).

Влада Давіденко, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Ryenat Shvets, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ренат Швець, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: 444renat@gmail.com

Sofia Bryl, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Софія Бріль, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: sosiasancheus@gmail.com
